

УДК 94(47)«19»

О. Ю. Маслюк

**«ЧЕРНИГОВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ИЗВЕСТИЯ» ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ
СТАНОВИЩА РПЦ ЗА ДОБИ ПРАВЛІННЯ МИКОЛИ I**

В статті розглядається питання інформативних можливостей «Черниговских епархиальных известий» для дослідження становища Російської православної церкви за доби правління Миколи I

Ключові слова: «епархиальные известия», Російська православна церква, духовенство, Микола I

В статье рассматривается вопрос об информативных возможностях «Черниговских епархиальных известий» для исследования положения Русской православной церкви в период правления Николая I

Ключевые слова: «епархиальные известия», Русская православная церковь, духовенство, Николай I.

This article has focused on information possibilities of «Chernigovskie eparchialnye izvestiya» for studying of the position of Orthodox Church during the governing of Nicholas I.

Key words: «eparchialnye izvestiya», Russian Orthodox Church, clergy, Nicholas I of Russia.

Постановка проблеми. Дослідження історії Російської православної церкви XIX ст. практично не можливе без залучення таких джерел як періодичні видання. Звернення до «Епархиальных известий», зокрема до Чернігівських, є логічним і закономірним з декількох причин. По-перше, «Епархиальные ведомости» (в деяких губерніях – «Известия») виходили у більшості губерній Російської імперії починаючи з 60-х років XIX ст. і до 1917 р. (в деяких губерніях до 1919 р.), у т.ч. в Чернігівській – з 1861 р. по 1911 р. По-друге, матеріали видання містять інформацію про особливості функціонування епархій, що дозволяє визначити спільні та відмінні риси розвитку певних регіонів, окреслити коло проблем та специфіку їхнього вирішення епархіальними органами управління.

«Черниговские епархиальные известия» (далі – «ЧЕИ») як офіційний місцевий епархіальний друкований почали видаватися за сприянням преосвященного Філарета (Гумілевського) 1 липня 1861 р. і поділялись на дві частини – офіційну та неофіційну. Остання мала назву «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» і видавалася окремо. В першій подавалася хроніка церковного життя, офіційні документи, повідомлялось про призначення,

переміщення, нагородження тощо в межах парафії. В другій – публікували статті богословського змісту, інформацію з історії різних церков і монастирів епархії, замітки з актуальних питань діяльності Російської православної церкви (це, переважно, витяги із публікацій «Епархиальных ведомостей» інших губерній та деяких інших періодичних видань), в т.ч. Чернігівської епархії. В неофіційній частині також за визначеною формою священники мали розміщувати історико-статистичні описи церков та сіл, де вони служили. Слід зауважити: неофіційна частина «ЧЕИ» менш інформативна, ніж, наприклад, «Полтавских епархиальных ведомостей», що пов'язано, перш за все, з діяльністю керівника Чернігівської епархії Філарета (Гумілевського), який видав частину зібраних для «Известий» матеріалів окремим виданням – «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (в 7 частинах) [2, с. 180]. Не останню роль у змістовому наповненні видання відігравали й особисті вподобання його керівників: якщо за часів активної участі Філарета (Гумілевського) у видавництві «ЧЕИ» в них друкувались історичні праці місцевих авторів, то за подальших керівників видання все більше набуває філософсько-богословського змісту, а публіковані в ньому матеріали інколи не мали жодного відношення до Чернігівської епархії. Але, незважаючи на це, за півстолітнє

існування «ЧЕИ» накопичили значну кількість статей і невеличких заміток з місцевої церковної історії, археології й етнографії. Важливість такої інформації полягає не лише в її змістовому наповненні, але й у тому, що інколи її неможливо отримати з інших джерел і вона має безпосереднє як краєзнавче, так і загально-історичне значення, дозволяючи локалізувати й проаналізувати проблеми, пов'язані з життям Чернігівської єпархії в той чи інший історичний період.

Аналіз актуальних досліджень. Інтерес до «ЧЕИ» як до важливого краєзнавчого джерела зберігається серед дослідників і дотепер. Звичайно, кожен з них використовує «ЧЕИ» відповідно до своїх наукових зацікавлень. Так, О.Бачинська з'ясує інформативні можливості «ЧЕИ» для вивчення соціальної та побутової історії, економіки, виховання та освіти групи «малоросійських козаків» у XIX ст. [1]. Розглядаючи церковну періодику як джерело з вивчення повсякденної історії, господарства, освіти населення українських територій Російської імперії у XIX ст., О.Бачинська особливу увагу в цьому контексті приділяє «ЧЕИ» [2]. О.Гейда ретельно дослідила історію створення та діяльність «ЧЕИ» впродовж п'ятдесяти років їх існування [11].

Метою статті є з'ясування інформативних можливостей «ЧЕИ» для висвітлення становища РПЦ за доби правління Миколи I.

Виклад основного матеріалу. Переважна більшість статей і заміток, вміщених в «ЧЕИ», стосуються подій, які мали місце бути безпосередньо в період їх видання, тобто відображують історію Чернігівської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. А віднайдені нами матеріали, які стосуються діяльності РПЦ за доби правління Миколи I, є фрагментарними і їх лише опосередковано можна віднести до таких, що так чи інакше розкривають історію Чернігівської єпархії другої чверті XIX ст.

Отримані з «Известий» дані можна поділити на декілька змістових груп. До першої (найбільшої за кількістю публікацій) входять статті й замітки, присвячені видатним особистостям з середовища духовенства Чернігівської та інших єпархій, життя та діяльність яких охоплювали другу чверть XIX ст. Так, нами було віднайдено дванадцять таких статей. Героями цих публікацій були переважно представники вищого духовенства – архієпископи Чернігівські Філарет (Гумілевський) [24], Лаврентій [34], Нафанаїл (Савченко) [17], Веніамін (Биковський) [31], архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій [32], архієпископ Харківський та Охтирський Філарет [38], Київський

митрополит Філарет (Амфітеатров) [10], ректор Чернігівської духовної семінарії Афанасій (Соколов) [37]. Але одна стаття присвячена діяльності звичайного сільського священика с. Слободки Сосницького повіту Чернігівської губернії отця Михайла (Федоровича) [39]. Автори статей, описуючи здебільшого пастырську діяльність архієреїв, роки їх навчання, приділяли значну увагу моральним якостям того чи іншого представника духовенства. Так, змальовуючи період навчання Дмитра Григоровича Гумілевського (майбутнього архієпископа Чернігівського та Ніжинського (1859 – 1866 рр.) в Московській духовній академії (1826 – 1830 рр.), автор відзначає його неабияке прагнення до знань, високі моральні якості й нестримне бажання постригтися в ченці, яке виникло ще в молоді роки: «Дмитрий Гумилевский отличается особенной кротостью и смирением, строгим вниманием к себе и к своим поступкам, и постоянно благочестивым настроением духа, по которому и расположил себя к иноческой жизни» [24, с. 512].

Описуючи 55-річну діяльність сільського священика Михайла (Федоровича) в бідній парафії с. Слободки Сосницького повіту Чернігівської губернії, священик Сергій (Шиямов) відзначає сумлінне ставлення отця Михайла до своїх службових обов'язків «...так, что его любили и уважали не только окружное духовенство и прихожане, но и все знающие» [39, с. 692] та його високі моральні якості: «...был всегда отзывчивым к нуждам своих пасомых, строг к исполнению своих пастырских обязанностей, никогда не обращая внимания на то, какою получит за труды награду» [39, с. 696].

Виключно моральним якостям Київського митрополита Філарета (Амфітеатрова) присвячена стаття Д.Введенського [10], який, розкриваючи їх, наводить приклади з життя митрополита, занотовані його сучасниками. Зрештою перед читачем постає «ревностный архипастыр», «подвижник» [10, с. 6], «...полный всепрощения и любви» [10, с. 7], який прожив «высокою и полною смирением жизнь» [10, с. 20].

Цікаві свідчення про особисті якості та діяльність вищих архієреїв РПЦ містяться у листуваннях [27; 30]. До того ж, у передмові до листів архієпископа Казанського Антонія до ректора Чернігівської духовної семінарії архімандрита Євгенія вміщені короткі біографічні відомості, зокрема, про роки навчання, які припали на другу чверть XIX ст. [27, с. 747-748].

З логічного ряду статей, присвячених видатним представникам духовенства, життя та діяльність яких припала на другу чверть XIX ст.

випадає нарис І.Лебедева про життя Михайла Сущинського – студента, який після закінчення семінарії став на шлях юродства. М. Сущинський постає перед читачем зразковим студентом семінарії, який «учился прилежно и отличался добрым поведением» [19, с. 635] і благочестивим християнином після її закінчення, відмінними рисами характеру якого були «строгое постничество и молитвенный дух» [19, с. 637]. Окрім змалювання подвигів юродства Михайла Сущинського, автор статті наводить приклади з життя, коли молитви йому допомагали людям, які потребували допомоги, і, на противагу ним, згадує випадки, коли зневага й презирство оточуючих до юродивого Михайла негативно відгукувалась на тих, хто нехтував та ображав його [19, с. 638-649].

Доволі значними за обсягом і важливими за змістом є публікації, які охарактеризовують правовий статус духовенства РПЦ. Всі статті, присвячені даному питанню, належать одному авторові – М.Васютинському, який на основі аналізу імперського законодавства роз'яснює громадянські права російського духовенства щодо майна [7], тлумачить законодавство щодо охорони особи від образ і покарань, які принижують людську гідність [5], щодо прав духовенства під час виконання службових обов'язків [8] та після виходу з духовного стану або виключення з нього [6]; окремо розглядається питання підсудності російського духовенства [9].

Наступна змістова група публікацій «ЧЕИ» надає відомості про стан духовної освіти в Чернігівській єпархії у другій чверті XIX ст. Більшість авторів статей, що входять до цієї групи, присвячували свої праці діяльності Чернігівської духовної семінарії [3; 4; 13; 18; 20; 25], чи то даючи загальний огляд діяльності семінарії, починаючи від часу її заснування й доводячи її історію до кінця XIX ст. [3; 4; 20; 25], чи то зосереджуючи увагу на окремих аспектах її минулого, як от Дмитревський Ф., котрий змалював нарис діяльності воскресної школи при семінарії [13]. Цікаві відомості з історії Чернігівської духовної семінарії надають спогади семінариса І.Калужського, які дозволяють поглянути на життя семінарії з середини, очима тих, хто безпосередньо відчув на собі всі радощі й труднощі семінарського навчання й побуту [18].

Крім свідчень про діяльність Чернігівської духовної семінарії, «ЧЕИ» зберегли відомості про розвиток церковної шкільної освіти в Чернігівській єпархії [30] та про виховання жінок з середовища духовенства [16]. Автор першої статті, вміщуючи історію церковної школи з початку XVIII ст. і до кінця XIX ст., не об-

ходить увагою другу чверть XIX ст., наголошуючи на тому, що духовенство з 1836 р. активно долучилося до виконання наказу імператора Миколи I про відкриття сільських шкіл і «почти исключительно собственными стараниями и средствами» [30, с. 862] постійно збільшувало кількість сільських шкіл в імперії з 2 тис. у 1839 р., в яких навчалось 19 тис. учнів до 7907 шкіл зі 133 тис. учнів у 1860 р. [30, с. 862].

Стаття щодо виховання в Російській імперії жінок – вихідців з духовного стану досить ґрунтовно інформує про історію жіночого виховання впродовж восьми століть. Говорячи ж про жіночу освіту за доби правління Миколи I, автор нарису вказує на те, що піклування церковних ієрархів про виховання жінок зі свого стану до середини XIX ст. зводилось до заснування притулків для дівчат при монастирях, які, у свою чергу, намагались схилити молодь постригтися в монахині. Проти такої неприхованої агітації монастирів виступив уряд, видавши 1832 р. постанову, яка змушувала монастирі приймати на навчання малолітніх сиріт для виховання і навчання рукоділлю, але неодмінно відпускати їх з монастиря, коли випаде нагода влаштувати свою подальшу долю [16, с. 99]. Автор статті надає відомості про заснування 1832 р. московського притулку при Гориховостівському будинку опіки бідних дівчат з духовного стану, про діяльність першого училища для жінок з духовного стану, відкритого 1843 р. в Царському Селі та про інші жіночі учбові заклади, відкриті за його зразком для дітей духовенства. Автор наголошує на тому, що жіночі духовні училища все ж розповсюджувались в імперії переважно у вигляді притулків, до того пожертвувань на їх утримання надходило вкрай мало, тому в деяких учбових закладах вчителі в вихователі працювали безкоштовно [16, с. 100-107].

Четверта змістова група статей «ЧЕИ» безпосередньо пов'язана з попередньою і зберігає чимало свідчень про економічне становище РПЦ та матеріальне забезпечення духовенства. Аналіз існуючого імперського законодавства щодо майнових прав духовенства вміщується у вже згаданому нами нарисі М.Васютинського [7]. Автори ж інших публікацій наголошують на вкрай низькому матеріальному забезпеченні церкви й духовенства [22; 23; 36]. Так, наводячи історичну довідку щодо діяльності Чернігівської духовної консисторії, П.Добровольський наголошує на тому, що до середини XIX ст. приміщення консисторії довгий час не ремонтувалось і «служило безобразием для народа, противным благоустройству города» [14, с.

653]. П. Добровольський наводить свідчення Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора С. Кокошкіна, який 1850 р. відвідав Чернігів: «Своим видом консистория обращала на себя внимание всякого въезжающего в Чернигов... [есть] крайняя необходимость в капитальном ремонте зданий консисторских и городских церквей» [14, с. 654]. З цього приводу розпочалося офіційне листування між губернським та єпархіальним керівництвом, але бажаних результатів воно не мало: приміщення консисторії продовжувало руйнуватись, так і не отримавши ремонту найближчі десять років.

Автори статей «ЧЕИ» не обійшли увагою й такого поширеного й болісного явища як розкол [15; 22; 37]. Найповніше проблема розколу на теренах Чернігівської єпархії в другій чверті XIX ст. знайшла своє висвітлення у замітці, вміщеній в «Руководстве для сельских пастырей» і передрукованій «ЧЕИ» під назвою «Раскол и единоверие в Черниговской губернии в царствование императора Николая I» [37].

До останньої змістової групи статей «ЧЕИ», які відображують становище РПЦ за доби правління Миколи I належать публікації, які відображають сприйняття священика в суспільстві [12], змальовують збірний образ російського священика другої чверті XIX ст., його поведінку і моральні якості, відношення до обов'язку [29; 26; 33]. Автори статей наголошують на відірваності духовенства від інтелігенції [26, с. 399], на крайнощах у зовнішньому вигляді священика: деякі священики виглядають так неохайно, що стають об'єктами насміхань, а деякі, навпаки, аж занадто переймаються своїм зовнішнім виглядом, що викликає осуд оточуючих, на невихованості священиків та невмінні поводити себе у світському товаристві, що стає темою для анекдотів [26, с. 400-401].

В іншій статті, присвяченій вимогам до особи, яка буде виконувати обов'язки псаломщика, зазначається, що псаломщики «...мало образованы, церковно-славянское чтение, часто только механическое... без понимания смысла... знание церковных напевов и порядка служб составляло всю их образованность; писать далеко не все были способны, ибо рука более привычна была к топору или сохе... А между тем псаломщики пользовались уважением и даже влиянием среди прихожан» [33, с. 762].

Висновки. Таким чином, за 50 років свого існування «ЧЕИ» акумулювали величезну кількість різноманітного матеріалу. Незважаючи на те, що публікації «ЧЕИ» лише фрагментарно й опосередковано розкривають історію Чернігівської єпархії другої чверті XIX ст., вони є важливим джерелом з історії РПЦ за доби

правління Миколи I, які змістовно можна поділити на декілька груп відповідно до напрямків життя та діяльності РПЦ. Переважна більшість статей, вміщених в «ЧЕИ» відображає церковно-релігійне життя саме місцевої громади і є цінним краєзнавчим джерелом, яке висвітлює актуальні місцеві проблеми, вміщує розвідки про історію та культуру Чернігівської єпархії. Зважаючи на це, «Черниговские епархиальные известия» мають значний потенціал як історичне джерело для вивчення становища РПЦ за доби правління Миколи I.

Перспективи подальших досліджень. Матиме неабияку наукову цінність з'ясування інформативних можливостей щодо вивчення становища РПЦ за доби правління Миколи I не лише «Черниговских епархиальных известий», але й іншої церковної періодики задля розширення джерельної бази досліджуваної теми й більш ґрунтовного її висвітлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинська О. Інформативні можливості спеціальної церковної періодики щодо вивчення групи «малоросійських козаків» (на матеріалах «Черниговских епархиальных известий» та «Полтавских епархиальных ведомостей») / Олена Бачинська // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. Число 15 / Упоряд. І.Н. Войцехівська, М.Ф. Дмитрієнко, О.О. Попельницька; відп. ред. Г.В. Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 116 – 123.
2. Бачинська О. Колекція церковної періодики у фондах наукової бібліотеки ОНУ як історичне джерело для вивчення повсякденної історії, освіти, господарства населення України у другій половині XIX ст. / Олена Бачинська // Вісник Одеського національного університету. – Т. 13. – Вип. 8. – Сер. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 179 – 183.
3. Белоусович Л. Для истории Черниговской семинарии (построение новых зданий) / Л. Белоусович // ЧЕИ. – 1866. – 1 ноября. – С. 677 – 697; 15 ноября. – С. 723 – 737; 1 декабря. – С. 755 – 775.
4. Белоусович Л. Списки префектов, ректоров и инспекторов Черниговской семинарии со времени основания ее до настоящего времени / Л. Белоусович // ЧЕИ. – 1867. – 15 июня. – С. 437 – 443.
5. Васютинский М. Гражданские права русского духовенства по ограждению личности его от оскорблений и наказаний, уни-

- жающих человеческое достоинство (Исторический очерк) / М. Васютинский // ЧЕИ. – 1872. – №6. – С. 83 – 89.
6. Васютинский М. Гражданское состояние лиц духовного звания по сложении сана и исключении из духовного звания (Исторический очерк) / М. Васютинский // ЧЕИ. – 1873. – №8. – С. 140–149; №10. – С. 181–185; №11. – С. 187 – 192.
7. Васютинский М. Исторические очерки гражданских прав русского духовенства по имуществу / М. Васютинский // ЧЕИ. – 1871. – №18. – С. 514 – 537
8. Васютинский М. О правах русского духовенства по службе (Исторический очерк) / М. Васютинский // ЧЕИ. – 1873. – №2. – С. 15 – 29; №3. – С. 31 – 50; №7. – С. 119 – 131.
9. Васютинский М. Подсудность русского духовенства (Исторический очерк) / М. Васютинский // ЧЕИ. – 1874. – №8. – С. 190 – 201; №9. – С. 213 – 225; №10. – С. 235 – 241; №12. – С. 275 – 281.
10. Введенский Д. Нравственные черты в личности киевского святителя Филарета / Д. Введенский // ЧЕИ. – 1908. – №1. – С. 6 – 20.
11. Гейда О. «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльність (1861 – 1911 рр.) / О.Гейда // Сіверянський літопис. – 2007. – №2. – С.49 – 59.
12. Двойственный взгляд нашего простолюдина на священника // ЧЕИ. – 1883. – №7. – С. 373 – 377.
13. Дмитревский Ф. Воскресная школа при Черниговской духовной семинарии (Краткий очерк прошлого) / Ф. Дмитревский // ЧЕИ. – 1871. – №21. – С. 585 – 590; №23. – С. 621 – 633; 1872. – №4. – С. 45 – 55.
14. Добровольский П. Черниговская духовная консистория (Историческая справка) / П. Добровольский // ЧЕИ. – 1900. – №22. – С. 652 – 657.
15. Доброгаев М. Историческая записка о состоянии раскола в Черниговской губернии / М. Доброгаев // ЧЕИ. – 1888. – №18. – С. 669 – 680.
16. Исторический очерк воспитания девиц духовного звания (1086 – 1856) // ЧЕИ. – 1901. – №3. – С. 97 – 110.
17. Из Полтавской епархии несколько слов о покойном преосв. архиепископе Черниговском Нафанаиле // ЧЕИ. – 1875. – №17. – С. 529 – 530.
18. Кулжинский И. Воспоминания старинного черниговского семинариста / И. Кулжинский // ЧЕИ. – 1877. – №7. – С.187–196; №8. – С.210–221.
19. Лебедев И. Михаил Иванович Сущинский, студент семинарии – юродивый / И. Лебедев // ЧЕИ. – 1893. – №17. – С. 635 – 649.
20. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии / В. Литинский // ЧЕИ. – 1896. – №5. – С. 178 – 183; №11. – С. 348 – 354; №13. – С. 414 – 422; №14. – С. 437 – 446; №16. – С. 508 – 514; №17. – С. 549 – 556; 1897. – №1. – С. 23 – 31; №6. – С. 225 – 228; №8. – С. 309 – 314; №24. – С. 936 – 941; 1898. – №6. – С. 279 – 282; №12. – С. 507 – 515; №16. – С. 640 – 644; №17. – С. 665 – 670; 1899. – №2. – С. 84 – 88; №3. – С. 125 – 130; №4. – С. 153 – 159.
21. Могилевский Н., свящ. Исторические условия, благоприятствовавшие появлению раскола на севере нынешней Черниговской епархии и меры со стороны духовной и светской власти к ограждению от него православных на юге той же епархии / Н. Могилевский // ЧЕИ. – 1902. – №2. – С. 71 – 79.
22. Мозолевский Е. О попечительстве для бедных духовного звания в России (Исторический очерк) / Е. Мозолевский // ЧЕИ. – 1872. – №3. – С. 34 – 44.
23. М-ский свящ. Сельский пастырь, его доходы и характер этих доходов // ЧЕИ. – 1876. – №10. – С. 298 – 307; №11. – С. 321 – 329.
24. Несколько слов о юности преосвященного Филарета (Гумилевского), архиепископа Черниговского // ЧЕИ. – 1891. – №16. – С. 485 – 492; №17. – С. 509 – 513.
25. Никольский Ф. Материалы для истории Черниговской духовной семинарии / Ф. Никольский // ЧЕИ. – 1890. – №10. – С. 207 – 213.
26. О внешнем поведении православного духовенства // ЧЕИ. – 1910. – №11. – С. 399 – 404.
27. Письма архиепископа Казанского Антония к ректору Черниговской семинарии, архимандриту, впоследствии епископу Евгению // ЧЕИ. – 1908. – №19. – С. 747 – 750; №22. – С. 865 – 872; №24. – С. 924 – 931.
28. Письмо Филарета, митрополита Московского к Филарету, митрополиту Киевскому (1845 г.) // ЧЕИ. – 1868. – №7. – С. 239 – 242.
29. Платонов И., прот. Общий очерк судеб Черниговской епархии в ее прошлой цер-

- ковно–исторической жизни / И. Платонов // ЧЕИ. – 1892. – №13. – С. 567 – 581; №14. – С. 587 – 610; №15. – С. 641 – 653.
30. Покровский В. Развитие церковно–школьного дела в Черниговской епархии / В. Покровский // ЧЕИ. – 1909. – №23. – С. 861 – 868; 1910. – №1. – С. 11 – 15.
31. Преосвященный Вениамин, епископ Черниговский и Нежинский // ЧЕИ. – 1893. – №4. – С. 107 – 125; №5. – С. 157 – 176.
32. Преосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический (столетие со дня рождения) // ЧЕИ. – 1901. – №1. – С. 8 – 15.
33. При современных условиях церковно–приходской жизни в селах, что требуется от псаломщика (не окончившего курс семинарии)? // ЧЕИ. – 1903. – №22. – С. 761 – 769.
34. Радугин А., прот. Высокопреосвященный Лаврентий, архиепископ Черниговский и Нежинский / А. Радугин // ЧЕИ. – 1901. – №19. – С. 661 – 671; №20. – С. 698 – 708; №21. – С. 735 – 744; №22. – С. 770 – 779; №23. – С. 808 – 816.
35. Раскол и единоверие в Черниговской губернии в царствование императора Николая I // ЧЕИ. – 1883. – №23. – С. 1229 – 1244.
36. Самоквасов К. Благотворители бедных духовного звания Черниговской епархии / К. Самоквасов // ЧЕИ. – 1868. – №6. – С. 212 – 219.
37. Случай из жизни преосвященного Афанасия Соколова (бывшего ректора Черниговской Духовной Семинарии) // ЧЕИ. – 1881. – №9. – С. 165 – 169.
38. Филарет архиепископ Харьковский и Ахтырский, с 12–го декабря 1848 г. по 1 июля 1859 г. Воспоминания прот. И. Шароцкого // ЧЕИ. – 1867. – 1 марта. – С. 198 – 223.
39. Шиямов С., свящ. Священник о. Михаил Федорович / С. Шиямов // ЧЕИ. – 1891. – №17. – С. 691 – 696.